

Porten kallas trång

Flyktingförläggningen Klockarsvedja
Flyktingmottagande
och attityder till flyktingar
mot slutet av 1930-talet

Linköpings universitet

ISAK / Historia

Att arbeta med historiska arkiv, 7,5 hp

Författare: Lennart Nylund

Handledare: Hans Nilsson

Innehåll

Inledning och syfte

Frågeställningar

Tidigare forskning

Källkritik

1. Bakgrund Klockarsvedja
 2. Arbetarrörelsens flyktinghjälp - en av många aktörer
 3. Skyddshemmet som blev flyktingförläggning
 4. Flyktingförläggning - men inte så länge
 5. Porten kallas trång
 6. En xenofob vid socialstyrelsen
- Slutsatser

Inledning och syfte

Detta projektarbete följer två spår. Min ambition från början var att ta reda på mer än vad jag redan visste om en flyktingförläggning i Hälsingland som drevs under nio månader 1939. Min farfar var förstandare där. Men efter hand kände jag att detta inte räckte. För att förstå vad som hände vid och kring förläggningen måste jag också veta något om flyktingmottagandet i Sverige mot slutet av 1930-talet och om inställningen till flyktingar - bland allmänheten och på myndighetsnivå.

Mitt projektarbete beskriver alltså dels flyktingförläggningen i Klockarsvedja, dels de förhållanden i Europa och Sverige som ledde till att förläggningen kom till. Jag försöker sätta in Klockarsvedja i ett historiskt, politiskt och socialt sammanhang.

Titeln på mitt projektarbete har jag lånat från en roman av Jan Fridegård, utgiven 1952. "Porten kallas trång" syftar i detta sammanhang på den svenska inställningen till flyktingar (särskilt till judiska sådana) och deras svårigheter att ta sig in i vårt land när andra världskriget stod för dörren.

Frågeställningar

Klockarsvedja hade under många år drivits som ett skyddshem för pojkar. Hur blev Klockarsvedja flyktingförläggning?

Förläggningen blev kortlivad. Varför det?

Vilken inställning till flyktingar var rådande i Sverige mot slutet av 1930-talet?

Vilken inställning rådde på myndighetsnivå?

Tidigare forskning

Sveriges flyktingmottagande före och under andra världskriget är ganska väl beforskat. Ett standardverk är Hans Lindbergs "Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936-41" (1973) som ingår i forskningsprojektet "Sverige under andra världskriget". En annan ambitiös granskning gjordes av den s k Sandlerkommissionen alldeles efter kriget. Kommissionens arbete utmynnade i tre betänkanden, överlämnade 1946-48.

Arbetarrörelsens flyktinghjälp (AF) har på senare år utforskats av Pär Frohnert, lektor i historia vid Stockholms universitet. Men redan 1969 kom två uppsatser på licentiatnivå om AF, skrivna av Gunnar Lefrell respektive Margareta Boman.

År 2008 kom Karin Kvist Geverts lysande doktorsavhandling "Ett främmande element i nationen", som fokuserar på judiska flyktingars stora svårigheter att bli insläppta i Sverige mot slutet av 1930-talet.

Jag har under den tid jag varit sysselsatt med mitt projektarbete haft kontakt med såväl Pär Frohnert som Karin Kvist Geverts. Särskilt Karin har generöst varit behjälplig med uppmuntran och konkreta tips.

Jag vill också sända ett tack till min släkting Joachim Heilmann, professor i juridik, som hjälpt mig med knepiga översättningar från tyska i arkivmaterialet.

AF:s omfattande arkiv (54 volymer) förvaras av Arbetarrörelsens arkiv & bibliotek i Huddinge. Regionarkivet i Gävleborg förvarar handlingar som har med det landstingsdrivna Klockarsvedja skyddshem att göra. På Riksarkivet finns socialstyrelsens arkiv, med bland annat "Handlingar rörande skyddshem" och det så kallade "hemliga arkivet", med ärenden som rör utlänningar samt utlänningsbyråns arkiv 1938-1944.

Källkritik

Jag har arbetat som journalist i tjugo år. På nyhetsredaktioner, men även på kulturtidskrifter och som undersökande reporter på TV. Under en period var jag anställd som utbildningsansvarig på organisationen Grävande Journalister.

När jag studerade vid Journalisthögskolan i Stockholm (JHS) vid mitten av 1980-talet hade jag Torsten Thurén som lärare i källkritik. Torsten Thurén var även handledare i det examensarbete jag genomförde tillsammans med en kurskamrat.

Det jag inte lärde mig av Torsten Thurén har jag senare fått lära mig den hårda vägen

genom misstag i min yrkesverksamhet.

Jag ser det material som jag använt i mitt projektarbete som ganska oproblematiskt från källkritiskt synpunkt. Brev, protokoll, verksamhetsberättelser. De är vad de utger sig för att vara. Ett brev kan innehålla osanningar, men är svårt att motbevisa utan att det finns övertygande uppgifter som säger något annat. Ett protokoll kan förtiga saker som hänt, men det är samma sak här. Utan motbevis är det protokollet som gäller - om inte uppgifterna ter sig alltför osannolika.

Jag har även använt mig av akademiska uppsatser och statliga utredningar. Generellt tillmäter jag dessa hög trovärdighet. De har utsatts för kritisk granskning redan innan de nått offentligheten.

Om något kan ifrågasättas så är det väl snarast de slutsatser jag dragit av källmaterialet. Detta överlåter jag på de kurskamrater och lärare på vars lott det fallit att bedöma mitt projektarbete.

1. Bakgrund Klockarsvedja

Augusti 2008. Jag kommer hem från jobbet, det ligger ett kuvert på dörmattan. Det är ett brev från en för mig helt okänd äldre kvinna med ett tyskklingande namn. Med hjälp av en yngre släkting har hon hittat mig via Skatteverkets mantalsregister.

Kvinnan berättar lite om sig själv och undrar om jag är son till Sven Nylund, som hon blivit vän med under speciella omständigheter för 70 år sedan. Hon har nämligen sedan länge förlorat kontakten med mannen som är min far. Nu har hon fått veta att han avlidit mot slutet av 1990-talet.

Kvinnan, som heter Trautl Annby och är född 1926, berättar sin historia och jag läser fascinerat. Delar av hennes berättelse är jag bekant med sedan tidigare, men jag får nu nya detaljer och ett nytt perspektiv. Ett fönster öppnas till det förflutna.

1933 tog nazisterna makten i Tyskland och omvandlade snabbt landet till en enpartistat. Övriga partier förbjöds och nazisterna började förfölja judar och politiska meningsmotståndare. Trautls pappa Karl Halfter var möbelsnickare, fackligt aktiv och socialdemokrat på lokal nivå. I augusti 1933 pekades han ut som landsförrädare och berövades sitt tyska medborgarskap. Hans namn offentliggjordes på en lista i tidningen Deutsches Reichsanzeiger i mars 1934. På samma lista över 37 personer som gjorts statslösa fanns Albert Einstein.

Familjen bodde i södra Tyskland nära gränsen till Tjeckoslovakien. Förutom Trautl samt

hennes mor och far, fanns två äldre bröder. Från 1933 och framåt blev familjens situation alltmer ohållbar. Pappan trakasserades och hemmet utsattes för husrannsakan. När pappan i mars 1933 insåg att han skulle bli hämtad till förhör fann han för gott att fly över gränsen till Tjeckoslovakien. Våren 1936 följde mamma Märta efter, hon hade då ständigt utsatts för frågor om sin man, hotats med pistol och även suttit i fängsligt förvar. Trautl, 10 år, gick strax därpå ensam över den inte hårdbevakade gränsen. I släptåg hade hon några av sina käraste ägodelar - en docka som hon drog på en skrinna. Den yngre av hennes bröder passerade gränsen samma dag, den äldre stannade kvar i Tyskland. Han skulle avsluta sin lärlingsutbildning till konditor.

På andra sidan gränsen fanns Sudetområdet, med en huvudsakligen tysktalande befolkning. Här fick familjen Halfter ett tillfälligt andrum. Men efter Münchenöverenskommelsen hösten 1938 besatte Tyskland detta område. Familjen Halfter tvingades fly vidare till Prag. Samtidigt hade pappa Karl tagit reda på att flera länder, bland dem Sverige, var beredda att ta emot politiska flyktingar. Enligt Trautl skrev han en ansökan som beviljades mot slutet av året. Fullt så enkelt var det kanske inte.

I Sverige fanns vid denna tid ingen som helst av samhället organiserad flyktingmottagning. Mottagandet sköttes helt på frivillig och ideell väg av organisationer inriktade på att hjälpa sina egna meningsfränder. Mosaiska församlingen försökte sålunda hjälpa judiska flyktingar och Svenska Missionsförbundet judar som konverterat till kristendomen. Kommunisterna kunde få stöd av Röda Hjälpens och för socialdemokrater fanns Arbetarrörelsens flyktinghjälp (AF). Under kriget var åtminstone ett 30-tal centrala och lokala organisationer aktiva för att hjälpa olika kategorier av flyktingar.

Det var AF som såg till att familjen Halfter kunde komma till Sverige. Historikern Klas Åmark har i boken "Att bo granne med ondskan" berättat hur det gick till:

"Flyktingarna handplockades av svenska utsända representanter för Arbetarrörelsens flyktinghjälp (bland andra sekreteraren Axel Granath och LO:s kassör Axel Strandh). De valde ut socialdemokrater och valde bort kommunister och judar. På det viset kom ett antal fackliga och socialdemokratiska ledare från Sudetområdena i Tjeckoslovakien till Sverige."

Trautl berättar att hon tillsammans med sina föräldrar träffade Axel Granath i Prag och att hon fick hälsa på honom. Familjen "godkändes" för inresa till Sverige, men det var många som förtvivlat försökte ta sig ut ur landet och familjens inresehandlingar blev stulna. Avresan försenades.

I februari 1939 kunde Trautl och hennes föräldrar till slut ta plats på ett tåg destinerat till

Gdynia i Polen. Här väntade Svenska Amerikalinjens fartyg Marieholm. Hennes bror, som längtat hem, hade frivilligt återvänt till Tyskland. Några veckor senare marscherade tyska trupper in i Prag.

AF hyrde under 1939 ett före detta skyddshem för pojkar i Hälsingland, Klockarsvedja. Hit sändes en del av de flyktingar som organisationen lyckats rädda undan nazisterna. Och här hamnade Trautl och hennes föräldrar.

Min farfar Axel Nylund var föreståndare för förläggningen. Min farmor Ingeborg var husmor. De hade barnen Sven och Ellen, födda 1924 respektive 1926. Trautl var jämnårig med Ellen. De tre ungdomarna blev goda vänner, Trautl fick följa med Sven och Ellen till läroverket i Hudiksvall och vara med på lektionerna. Hon blev nästan som ett tredje barn hos familjen Nylund och fick bland annat följa med på semesterresor.

Trautl trivdes väldigt bra på Klockarsvedja. Det var förstås underbart att vara i säkerhet i Sverige efter att ha växt upp under otrygga förhållanden i Tyskland och Tjeckoslovakien. Hon trivdes också väldigt bra med förläggningens föreståndare och hans familj, som hon minns med stor tacksamhet.

Förläggningen avvecklades mot slutet av 1939. Trautls pappa hade då fått jobb på en möbelfabrik i Nässjö och familjen flyttade dit. Efter kriget tappade Trautl så småningom kontakten med familjen Nylund. Hon hade fullt upp - utbildade sig i ett vårdyrke, arbetade, bildade familj och födde tvillingpojkar.

Men Trautl kunde inte glömma Ellen, Sven och deras föräldrar. 1973 besökte Trautl och hennes man Klockarsvedja och en villa i Hudiksvall där hon visste att familjen Nylund bott. Men sökandet var förgäves. Trautl hittade inga spår och de hon mötte kunde inte upplysa om vart familjen flyttat.

Som 80-åring gjorde hon ett nytt försök och hittade till slut mig. Det blev en glädje för oss båda. Vi brevväxlade, jag besökte henne i Nässjö och hon besökte oss i Stockholm. I september 2009 reste vi tillsammans till Klockarsvedja - en händelse som bland annat ledde till ett reportage i Hudiksvalls tidning.

Vi håller förstås fortfarande kontakt. Trautl är troligen den sista i flyktinggruppen på Klockarsvedja som ännu är i livet. Hon hör lite dåligt och har problem med en höft, men i övrigt kan ingen märka eller tro att hon är 93 år. Jag hoppas att det fortsätter så länge till.

Källor: Trautls egen berättelse, framförd i brev till mig och i hennes självbiografi, nedtecknad på 33 maskinskrivna sidor 2003.

Pär Frohnert: Den snäva solidariteten. Arbetarrörelsens flyktinghjälp, Svenska missionsförbundet och flyktingarna 1933-1945. Artikel i tidskriften Arbetarhistoria, nr 2-3 2006.

Klas Åmark: Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen. Stockholm 2016.

Zweite Ausbürgerungsliste des Deutschen Reichs vom 29 März 1934. Wikipedia.

*Trautl Annby på återbesök i Klockarsvedja i september 2009.
Foto: Hudiksvalls Tidning*

2. Arbetarrörelsens flyktinghjälp - en av många aktörer

Arbetarrörelsens flyktinghjälp (AF) bildades i maj 1933, några månader efter nazisternas maktövertagande i Tyskland. Nazisterna började omgående förfölja politiska meningsmotståndare och judar, vilket ledde till att de som kände sig hotade försökte lämna landet. Syftet med AF var att ge materiellt och rättsligt stöd till tyskspråkiga socialdemokrater och fackligt aktiva flyktingar. Bakom AF stod LO, SAP, Stockholms FCO, Stockholms arbetarkommun och SSU.

AF var en av många ideella organisationer i Sverige med inriktning på flyktinghjälp. Före och under andra världskriget fanns en rad kommittéer som arbetade till förmån för olika nationaliteter och religiösa eller politiska åskådningar. Samhällsstöd för flyktingmottagandet kom först 1939 med bildandet av Nämnden för statens flyktinghjälp - och då handlade det bara om att stödja de redan existerande organisationerna

ekonomiskt. Det dröjde till 1941 innan samhället tog ett eget ansvar för flyktingsituationen. Nämnden för statens flyktinghjälp ombildades då till Statens flyktingnämnd.

Tillsammans med Mosaiska församlingen i Stockholm var AF den organisation som hade mest ekonomiska muskler att sätta in i hjälparbetet. AF:s pengar kom från LO. De personella och administrativa resurserna stod partiet för.

Under de omvälvande åren 1938-40 hette AF:s sekreterare Axel Granath. En man i 35-årsåldern, ombudsman i SAP. Han kom att bli drivande i AF:s insatser för socialdemokratiska flyktingar från Tyskland och Centraleuropa.

AF hade en särställning bland flyktingkommittéerna genom sina goda förbindelser med regeringen och dess myndigheter. Det var rentav så att gränsen mellan AF och myndigheter som UD och socialstyrelsen var flytande. Det förekom att Axel Granath deltog i interna överläggningar på UD och i statsrådsberedningen. Myndigheterna gick i hög grad på AF:s bedömning när de skulle besluta om inrese- och uppehållstillstånd för enskilda flyktingar.

AF hade i sin tur möjlighet att skaffa upplysningar via socialdemokratiska organisationer utomlands. Kriterierna för att bli godkänd som AF-flykting var stränga. För tyskspråkiga krävdes medlemskap i något broderparti, medlemskap i tyska LO samt att man varit hotad eller förföljd på grund av sin fackliga eller politiska verksamhet. Dessutom att man satt på känslig information som skulle kunna skada organisationen om den hamnade i fel händer.

Vidare hade AF utsatts för nazistiska infiltratörer, vilket motiverade särskild vaksamhet.

I maj 1939 var cirka 1 200 flyktingar anmälda hos AF. Knappt hälften av dem hade fått erkännande som politiska flyktingar. Sudettyskar och rikstyskar dominerade, men det fanns även österrikare och letter. Cirka 20 procent av de erkända politiska flyktingarna var judar.

De 39 flyktingar som placerades på Klockarsvedja var bara en rännil bland de som AF försökte hantera.

De flyktingar som lyckades ta sig till Sverige var ofta utblottade. Om de hade berövats sitt tyska medborgarskap hade de i och med detta förlorat sina tillgångar - all egendom konfiskerades.

I Sverige fick AF-flyktingarna en blygsam dagersättning. Den räckte inte långt. Många

bevarade brev mellan flyktingar och AF handlar just om detta - någon ber om ett bidrag till glasögon, till kläder eller för att kunna besöka en tandläkare. Ibland beviljades extra bidrag, ibland inte.

Axel Granath lämnade posten som AF:s sekreterare i början av 1940. Han kvarstod dock i styrelsen som adjungerad ledamot. Så småningom blev han länsbostadsdirektör i Stockholm.

Källor: Gunnar Lefrell: Den socialdemokratiska flyktinghjälpen 1936-39.

Licentiatuppsats i historia, Stockholms universitet 1969.

Margreta Boman: Socialdemokratiska partiets och LO:s flyktinghjälp 1939-45.

Licentiatuppsats i historia, Stockholms universitet 1969.

Pär Frohnert: Flyktingkommittéer mellan statsmakt, flyktingar och det civila samhället 1933-1950. Historikermötet i Uppsala 22-24 april 2005.

Hans Lindberg: Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936-1941.

Stockholm 1973.

Flyktinggruppen anlände till Klockarsvedja i februari 1939

3. Skyddshemmet som blev flyktingförläggning

Sverige fick sin första barnavårdslag 1902. Här föreskrevs bland annat att mindre barn som försumrades av sina föräldrar kunde placeras i fosterhem. Äldre barn och ungdomar som bedömdes som "vanartiga" sändes till skyddshem eller, om de begått

brott, till uppfostringsanstalter.

1924 skärptes lagen. Kommunerna blev skyldiga att inrätta barnavårdsnämnder. Landsting och större städer ålades att inrätta skyddshem "för beredande av skyddsuppfostran för vanartiga barn". Särskilt vanartiga unga, som fyllt 15 år, hamnade på uppfostringsanstalt.

Skyddshemmen var en "yrkesbestämd fortsättningsskola" som normalt förutsatte att eleverna hade avslutat sexårig folkskola. Det fanns en undervisningsplan och ett reglemente. Schemat innehöll medborgarkunskap och modersmål. Dessutom arbetskunskap - på Klockarsvedja framför allt jordbruk men även träslöjd.

Skyddshemmet öppnades 1918, Axel och Ingeborg Nylund anställdes 1921. Hemmet hade plats för 18 pojkar. Åldersspannet bland eleverna varierade från år till år. Enligt förståndarens redovisningar var den yngsta som vistats på skyddshemmet nio år och den äldsta 18. Medelåldern låg runt 15 år. Axel Nylund var för det mesta nöjd med pojkarnas uppförande, men emellanåt förekom rymningar. Att rymma sågs som en allvarlig förseelse och kunde leda till kroppslig bestraffning. Kroppsaga uppges dock ha använts sparsamt. Vanligare var att dra in förmåner, till exempel utflykter och biobesök.

Jag har undrat vad Axel Nylund hade för utbildning. Han var prästson och var väl åtminstone socionom, har jag tänkt. Fel, han hade "bara" lantbruksskola. Hela hans yrkesliv tillbringades på olika skyddshem, han hade arbetat på två andra skyddshem innan han kom till Klockarsvedja

Klockarsvedja drevs av Gävleborgs läns landsting. Det fanns en styrelse som mot slutet av 1930-talet leddes av Hadar Rissner, borgmästare i Hudiksvall. Sekreterare var Algot Törnquist, komminister i Valbo församling. Att kyrkan var involverad kan ha en historisk förklaring. De första barnavårdsnämnderna sorterade under skolrådet i församlingarna - skolan var ett kyrkligt ansvarsområde.

Vid mitten av 1930-talet utbröt en politisk debatt om skyddshemmen. Allvarlig vanvård och misshandel av elever hade uppdagats. Några anställda åtalades och händelserna ledde 1936 till ett riksdagsbeslut om att verksamheten skulle förstatligas. Det dröjde dock tio år innan beslutet var helt genomfört över hela landet.

Styrelsen för Klockarsvedja hade yttrat sig över förslaget och avstyrkt. Man rättade sig dock efter riksdagsbeslutet och bestämde att skyddshemmet skulle avvecklas vid utgången av 1938. Styrelsen försökte "finna lämplig annan användning, alternativt försäljning" av anläggningen.

Axel Nylund insåg att han behövde se sig om efter ett annat jobb. Han hade läst att några skyddskonsulenter skulle tillsättas och skrev ett brev till skyddshemsinspektören Martin Pehrning på Socialstyrelsen. Axel Nylund frågade vilken kompetens som krävdes och om han var tänkbar för en sådan tjänst.

Frågan tycks ha hamnat ända uppe hos socialminister Gustav Möller, vars hustru Else Kleen var djupt engagerad i skyddshemsdebatten. I ett brev till Möller förklarar Pehrning att en handfull skyddshem måste läggas ned i samband med förstatligandet av verksamheten. Pehrning anser att man då bör satsa på att behålla yngre medarbetare inom den nya organisationen. "Föreståndaren å Klockarsvedja" hade fyllt 57 år "varför han icke synes kunna placeras å någon befattning inom skyddshemsorganisationen."

Under 1937 beslutade landstinget att Axel och Ingeborg Nylund (som båda närmade sig 60-årsåldern) skulle erhålla full pension efter 18 års tjänst i landstinget. Landstinget godtog de argument som förts fram av styrelsen för Klockarsvedja: "Då de icke själva sagt upp sin plats utan måst lämna den på grund av statsmakternas omorganisation av skyddshemsverksamheten, synes billigheten kräva, att deras pension beräknas efter hel tjänstgöringstid och icke avkortas." (Styrelseprotokoll 20 juli 1937).

Men Axel och Ingeborg Nylund fick en tidsfrist. I början av januari 1939 hålls ett styrelsemöte där det upplyses att en flyktingkommitté hört av sig om möjligheten att i samarbete med Röda Korset placera ett antal flyktingar på Klockarsvedja. Styrelsen nappar på detta, eftersom försöken att sälja anläggningen till önskvärt pris misslyckats. Styrelsen beslutar även att föreståndaren och hans hustru får behålla sina anställningar tills vidare, "med samma lön som föregående år".

En månad senare fanns ett skriftligt hyresavtal mellan styrelsen för Klockarsvedja och Arbetarrörelsens flyktinghjälp (AF), den senare företrädd av sekreteraren Axel Granath. Enligt avtalet ska "de förhyrda lägenheterna avses till bostad för flyktingar från utlandet." Hyran fastställdes till 1 750 kronor per år inklusive "lyse och värme till alla lägenheter". Beloppet motsvarar cirka 50 000 kronor i dagens penningvärde. AF tog på sig att ersätta "eventuellt uppkommen skada å egendomen eller dess inventarier". Avtalet skulle i första hand gälla från 20 februari till 30 juni, därefter fortlöpande med en månads ömsesidig uppsägning.

Jag undrar vad Axel och Ingeborg Nylund tyckte om att få ett helt nytt klientel att ta hand om. Det har jag dessvärre inget svar på, men jag hoppas att de såg uppdraget som meningsfullt och intressant. Dessutom fick de ju behålla sina anställningar.

Förläggningen blev inte långlivad, av skäl som vi ska återkomma till. I november 1939 avvecklades verksamheten. I sin verksamhetsberättelse för året skrev Axel Nylund att

flyktingarna börjat lämna Klockarsvedja redan under sommaren. De hade fått "platser inom- och utomlands och de kvarvarande flyttades på senhösten till andra uppehållsorter, så att vid årets slut inga funnos kvar härstädes."

Styrelsen för Klockarsvedja bekräftar i ett protokoll från juni 1940 att flyktingverksamheten upphört och att "samtliga räkningar nu betalats av Arbetarrörelsens Flyktinghjälp." I september sålde landstinget i Gävleborg det före detta skyddshemmet till Forsa kommun för 47 000 kronor. Idag hade priset varit cirka 1,2 miljoner kronor.

I november 1940 håller skyddshemmets styrelse ett slutsammanträde. Ordföranden överlämnade då "till föreståndaren och hans maka pensionsbrev samt tackade för de gångna årens plikttrogna arbete och önskade lycka för framtiden."

Källor: Klockarsvedja skyddshem. Styrelseprotokoll 1935-1940. Regionarkivet Gävleborg.

Handlingar rörande skyddshem. Socialstyrelsens arkiv, vol nr F III B1, F III C1 och F III C5. Riksarkivet.

Camilla Jacobsson: Omhändertagande av barn 1902-2003 - Lagstiftningen under ett sekel. Examensarbete i juridik, Lunds universitet 2003.

Föreståndarparet på Klockarsvedja, Axel och Ingeborg Nylund. I övre raden deras barn Ellen och Sven. Mellan dem står min mamma Gunnel, född Eriksson. Foto från cirka 1950.

4. Flyktinförläggning - men inte så länge

År 2003 skrev Trautl Annby ned en skildring av sin barndom i södra Tyskland och av familjens flykt via Tjeckoslovakien och Polen till Sverige. Hon berättar även om tiden efter kriget. De två bröderna hade sänts till Östfronten, blivit sårade och hamnat i sovjetisk fångenskap - men överlevt. Bröderna kunde så småningom återvända till den forna hemorten som nu hamnat i DDR. Trautl fick möjlighet att besöka dem och bröderna lyckades även få utresetillstånd för att besöka Sverige.

De 33 maskinskrivna sidorna är i första hand tänkta för barn och barnbarn. Trautl berättar att hon första gången satte foten på svensk mark 17 februari 1939. Fartyget

Marieholm anlöpte då Stockholm. Socialdemokratiska funktionärer mötte på kajen och flyktinggruppen transporterades med buss till Stockholms Central.

Gruppen bestod av 39 personer. Fem familjer med barn, några gifta par och några ensamstående män. De flesta av männen var hantverkare av olika slag, några var tjänstemän. Bland kvinnorna fanns en "arbetare" och två sömmerskor. Övriga kvinnor - de som hade familj - angavs som "hushållare".

De flesta i gruppen var sudettyskar. Rikstyskarna var högst tio till antalet - Trautls familj plus några ensamstående män.

Tågresan till Hudiksvall gick bra, skriver Trautl. Genom tågfönstret såg hon ett snötäckt landskap och röda hus med vita knutar. Det serverades lunch i restaurangvagnen på bord med vita dukar.

Efter några timmar var man framme. På perrongen mötte lottor och det blev ny busstransport de knappa två milen till Näsvisen och Klockarsvedja, vackert beläget med utsikt över sjön Dellen.

I huvudbyggnaden inkvarterades familjerna i var sitt rum. De ensamma männen fick bo i en sovsal. Trautl lade märke till en ladugård och hästar. Där fanns även en liten skola med två klassrum, ett minne från skyddshemmet.

Föreståndaren Axel Nylund med hustru Ingeborg bodde i ett eget hus med barnen Sven och Ellen. På gården fanns även dräng och piga samt en man med ansvar för skogsbruket.

Flyktingarna bjöds på middag och fick en kort information av föreståndaren, som kunde göra sig förstådd på tyska. Några dagar senare hölls en ny information, nu med en arbetsfördelning. Kvinnorna skulle hjälpa till i köket. Männen skulle arbeta i ladugården och med skogsavverkning. Barnen fick hjälpa till med olika småsysslor.

En lärare kom flera gånger i veckan för att undervisa flyktingarna i svenska. Barnen sändes till en skola som låg på motsatta sidan av Dellen. Så länge isen var tjock kunde barnen gena över sjön med spark. Efter tre månader kunde jag tala någorlunda bra svenska, berättar Trautl.

Allt kunde ha varit frid och fröjd vid förläggningen, men så var det inte. I en licentiatuppsats från 1969 konstaterar Margareta Boman att de flyktingar som Arbetarrörelsens flyktinghjälp (AF) tog hand om inte var någon "homogen grupp." Meningsskiljaktigheter och fraktionsbildningar var regel snarare än undantag.

För gruppen som var på väg till Klockarsvedja blev detta tydligt redan under båtresan till Sverige. Gräl uppstod om vem av flyktingarna som skulle utses till talesman för gruppen. Att döma av brev som bevarats i Arbetarrörelsens arkiv & bibliotek hade de rikstyska respektive sudettyska flyktingarna olika uppfattning om detta.

På den vägen fortsatte det efter framkomsten till Sverige och under hela den tid förläggningen drevs. Bland flyktingarna fanns olika åsikter om det mesta, ofta följde åsikterna fraktionsgränserna. Det gällde hur arbetsuppgifter på Klockarsvedja skulle fördelas och organiseras men det fanns även personliga motsättningar. Vissa av flyktingarna tyckte helt enkelt illa om varandra. Vid något tillfälle urartade grälen till slagsmål.

Enligt Trautl Annby förekom otrohet och svartsjuka, vilket inte underlättade samvaron.

För merparten av flyktingarna var situationen förstås svåruthärdlig. Vid flera tillfällen sände enskilda flyktingar nödrop till AF:s sekreterare Axel Granath. I ett fall sändes en klagoskrift undertecknad av elva personer. I brevet uppges att familjen Halfter (Trautls familj) gör livet surt för övriga boende med tillmälen och beskyllningar av olika slag. Brevet avslutas med "det är hög tid att kalla familjen Halfter härifrån och lära dem hur man betar sig som gäst i ett land."

-- Pappa var noga med allt och kunde inte tåla, berättar Trautl.

I början av april 1939 skriver även Karl Halfter till Axel Granath. Han känner inget förtroende för den utsedde ledaren för flyktinggruppen, som påstås ha spridit hotfulla uttalanden omkring sig. Karl Halfter förklarar att han påtalat oegentligheter bland flyktingarna och därmed dragit på sig ilska från några av dem.

Efter någon vecka får Karl Halfter ett svar från Stockholm. Axel Granath är märkbart irriterad över bråken mellan flyktingarna. Skärp er, är det sammanfattande budskapet. "Kamraterna måste äntligen inse att det ligger i deras intresse att samlevnaden fungerar så smidigt som möjligt."

Granath framhåller att AF inte kan engagera sig i "varje enskilt mellanhavande bland flyktingarna" och hänvisar till "lägerledaren" som han ser som AF:s förtroendemän. Granath påpekar att dennes uppgift inte är enkel och att den lägerledare som gör allt rätt ännu inte är född. AF:s sekreterare avrundar sitt brev med en uppmaning - för flyktingarna gäller det att infoga sig i de förhållanden som emigrationen innebär och som AF ytterst inte är ansvarigt för.

Av allt att döma bestod den mer eller mindre olidliga stämningen på förläggningen under våren och sommaren. Då och då försvann någon av flyktingarna - de hade lyckats få ett jobb eller valde att fortsätta till ett annat land. I ett brev till lägerledaren från början av augusti 1939 meddelar AF att ansträngningar görs för att hitta en ny uppehållsort för familjen Halfter.

Strax därefter kunde Karl Halfter med fru och dotter lämna Klockarsvedja. Karl hade fått anställning på en möbelfabrik i Nässjö. Han var en skicklig möbelsnickare och utförde bland annat avancerade intarsia-arbeten.

Jag har letat efter kommentarer kring konflikterna på Klockarsvedja i AF:s protokoll och verksamhetsberättelser. Här nämns bråken märkligt nog inte med ett ord. I bevarade brev mellan de boende och AF är dock misshälligheterna ett ständigt återkommande ämne. Föreståndaren Axel Nylund skrev årliga verksamhetsberättelser, men inte heller här framkommer något om motsättningar mellan flyktingarna.

Att förläggningen avvecklades efter bara nio månader berodde sannolikt på bråken i flyktinggruppen. "De inre motsättningarna (...) tog mycket tid i anspråk för Granath att lösa" skriver historikern Pär Frohnert.

Källor: Margareta Boman: Socialdemokratiska partiets och LO:s flyktinghjälp 1939-45. Licentiatuppsats i historia, Stockholms universitet, 1969.

Pär Frohnert: Flyktingkommittéer mellan statsmakt, flyktingar och det civila samhället 1933-1950. Historikermötet i Uppsala 22-24 april 2005.

Korrespondens, protokoll och verksamhetsberättelser från AF:s arkiv. Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, ref nr 4246.

Trautl Annbys berättelse, framförd till mig samt i hennes självbiografi, nedtecknad på 33 maskinskrivna sidor 2003.

Bästisar. Ellen och Trautl sommaren 1939.

5. Porten kallas trång

Vad var det för ett land flyktingarna från krigs- och krishärddar i Europa kom till mot 1930-talet slut? De möttes inte av öppna armar. Inte av öppna hjärtan heller. Sverige hade tills helt nyligen varit ett utvandrarland. Uppåt var fjärde svensk hade emigrerat till framför allt USA från 1850 och framåt.

Lektorn i historia vid Stockholms universitet, Pär Frohnert, sammanfattar läget så här: "Flyktingarna mötte ett homogent samhälle utan erfarenhet av invandring och med misstro mot Främlingen också inom arbetarrörelsen. Folkhemsbygget skedde inom ramen för en nationell svensk gemenskap med inslag av rasbiologi, rasism och antisemitism. Depressionen släppte först i slutet av 1930-talet och rädslan för arbetslöshet var stor".

De som årligen släpptes in i landet 1938-39 kunde räknas i hundratal. En uppskattning från november 1938 landar på cirka 2 000 flyktingar som befann sig i Sverige. Antalet utlänningar totalt sett bedömdes vara 15 000. En jämförelse med dagens invandring ter sig helt absurd. I september 2019 (under 1 månad) beviljades 8 340 personer uppehållstillstånd. Under november 2016 (ett år efter den senaste flyktingkrisen) fick 19

358 personer uppehållstillstånd i Sverige.

De blygsamma siffrorna från slutet av 1930-talet ändrades dramatiskt under krigsåren. I maj 1945 uppehöll sig 124 000 flyktingar i Sverige. Det totala antalet utlänningar var 195 000.

Lika dramatisk var förstas ökningen av statens utgifter för flyktingmottagandet. Från 500 000 kronor 1939 till 100 miljoner kronor budgetåret 1944-45.

Det var svårare för judar än för icke-judar att få inrese- och uppehållstillstånd. Historikern Karin Kvist Geverts har i sin doktorsavhandling visat att endast cirka 52 procent av de judar som försökte ta sig in i Sverige lyckades med detta 1938-1944. För icke-judar var denna andel 82 procent.

Vadan detta? Förklaringarna är flera och tämligen svårbegripliga sett med dagens ögon. I den statliga utredning som ledde fram till 1937 års utlänningslag gjordes skillnad mellan judar (som ansågs förföljda på grund av av "ras") och flyktingar som förföljdes av politiska skäl. Dessa fick inte avvisas. Men de som bara "på grund av sin ras eller eljest inskränkts i sina försörjningsmöjligheter eller där /i hemlandet/ känna vantrevnad" sågs inte som politiska flyktingar, enligt en i efterhand beryktad formulering.

I regeringens så kallade septemberkungörelse från 1938 slogs det fast att en utlänning som kom till Sverige kunde avvisas om det fanns skäl att anta att han lämnat sitt hemland för gott. Socialstyrelsens utlänningsbyrå var mer öppenhjärtig i sin anvisning till passkontrollerna. De skulle utgöra en "främsta försvarslinje" och "skydda riket gentemot icke önskvärd invandring". Det var underförstått att det framför allt var judar som riket behövde skyddas mot.

I oktober började tyska myndigheter på begäran från Sverige och Schweiz att förse judars pass med ett stämplat rött J. Tyska medborgare behövde inget visum för inresa till Sverige. Men från svensk sida ville man förhindra att judar från Tyskland tog sig in i landet med hjälp av viseringsfriheten.

Natten mellan den 9 och 10 november genomförde nazisterna en landsomfattande våldsaktion mot de tyska judarna. Händelsen har gått till historien som Novemberpogromen eller Kristallnatten. 900 synagogor brändes och förstördes, 7 500 judiskt ägda butiker fick skyltfönstren krossade. Judar misshandlades och mördades, många begick självmord i desperation. Antalet dödsoffer för pogromen har i efterhand beräknats till omkring 1 500.

Förevändningen för pogromen var att en tysk diplomat skjutits till döds i Paris av en

förtvivlad judisk yngling.

I Sverige ledde Novemberpogromen till blandade reaktioner. Medieforskaren Göran Leth har granskat rapporteringen i ett tiotal tongivande dagstidningar. Han delar in dem i protesterande, likgiltiga och de som anpassat sig. Till den första gruppen hörde Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, med sin uttalat antinazistiska chefredaktör Torgny Segerstedt samt Social-Demokraten, med den lika stridbara chefredaktören Zäta Höglund. Till mellangruppen hörde exempelvis Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet, Göteborgs-Posten och Arbetet samt till den tredje gruppen tyskvänliga Stockholms-Tidningen och Skånska Dagbladet.

"Den allmänna attityden var på en gång förfäran och långsam anpassning", sammanfattar Göran Leth. De starkt kritiska dagstidningarna var jämförelsevis få och små. De mer försiktiga och tongivande storstadstidningarna förfasade sig initialt men bevakningen blandades med "nazistisk vokabulär, nazistiska perspektiv och antisemitiska teman och nyheter /som/ kröp in i vardagsjournalistiken".

Det finns många exempel på aningslösa och flyktingfientliga inlägg i dagstidningar vid den här tiden. Kristianstad Läns Tidning skriver i en ledare från oktober (strax före pogromen): "Mot den som flyr från sitt land kan inte sällan resas berättigad kritik /.../ En sann demokrat bör väl inte fly från sitt land och därmed frånsäga sig allt inflytande /.../ Flyktingproblemet får inte lösas genom känslotänkande, inte minst då detta är färgat av antipati mot främmande makters styrelsesätt."

Efter pogromen femdubblades antalet ansökningar från judar om inresetillstånd i Sverige. I absoluta tal släpptes fler judar nu in i landet, men Karin Kvist Geverts har visat att i förhållande till söktrycket var andelen som fick bifall en minskning.

Stämningarna i landet ledde även till protester, där tänkbar judisk invandring stod i fokus. De flesta har hört talas om det så kallade Bollhusmötet i Uppsala i februari 1939. Mötet hade ordnats av studenter i Uppsala för att diskutera "statens eventuella beviljande av inrese, arbets- och upphållstillstånd för viss utländsk, intellektuell arbetskraft" (text från affisch med inbjudan till mötet).

Bland yngre akademiker fanns en oro för arbetslöshet om exempelvis landsflyktiga läkare fick tillstånd att vistas och arbeta i landet. Visst stöd för denna uppfattning fanns i en statlig utredning från 1935 - tillströmningen av studenter var större än avgångarna från intellektuella yrken via pensionering och dödsfall.

Liknande möten som det i Bollhuset genomfördes av studenter i Stockholm och Lund. Det fanns bland studenterna grupper med en mer liberal inställning till flyktingar, men dessa var i minoritet.

Även bland småföretagare och fackföreningar fanns ett motstånd mot att släppa in utlänningar i landet. Udden riktades ofta mot judisk invandring och var ibland öppet rasistisk och antisemitisk. I en gemensam skrivelse från sex organisationer till regeringen i februari 1939 framhålls att det är "ur raspolitiskt synpunkt fördärvbringande att på dylikt sätt uppblanda den nordiska folkstammen". Vidare framförs åsikten att "enormt stora kapital och otroligt många av de mest vinstgivande företagen ofta i form av monopol på hela branscher ligga just på judiska händer." Skrivelsen fortsätter: "Judarna hava en oerhört fast internationell organisation utan motstycke hos något annat folk".

Den nazistiska organisationen Svenska socialistiska studentförbundet drev under våren 1939 kampanjen "Mota Moses i grind". Syftet var att påverka den svenska regeringens flyktingpolitik. I februari ordnades ett fackeltåg där krav framfördes om att medicinska yrken skulle förbehållas svenska studenter.

Argumenten mot flyktinginvandring i allmänhet och judisk invandring i synnerhet följde två spår. Dels skulle arbetstillfällen i Sverige skyddas mot konkurrens utifrån, dels skulle Sverige undvika att få ett eget "judeproblem" genom att tillåta judisk invandring. För många judar ledde automatiskt till antisemitism, enligt detta resonemang.

En spridd uppfattning var att judeförföljelserna i Europa var judarnas eget fel. Några dagar efter novemberpogromen skrev Göteborgs-Posten att de tyska judarnas "framfart" efter första världskriget lagt "grunden för ett judehat, som inte behövde någon propaganda för att ta sig våldsamma uttryck". Minnet av deras uppträdande levde starkt även utanför Tyskland och var "en av de främsta förklaringarna till att man allmänt är rädd för att mottaga judiska flyktingar".

Inför det dubbla trycket från flyktingar utifrån och flyktingmotståndet inom landet begärde Socialstyrelsen i februari 1939 att få genomföra en utlänningsräkning. Man ville kunna visa svart på vitt hur många utlänningar som fanns i landet och hoppades på så sätt kunna dämpa och lugna den flykting- och judefientliga opinionen.

I det formulär som skulle fyllas i efterfrågades inte bara nationalitet och religion utan även om utlänningen var jude. I så fall skulle det också anges om båda föräldrarna eller bara den ena var judar. Denna uppseendeväckande särbehandling av utlänningar av judisk härkomst borde rimligen ha väckt uppmärksamhet. Flera forskare har undersökt hur pressen reagerade på utlänningsräkningen. En B-uppsats från historiska institutionen vid Uppsala universitet från 2005 kommer dock fram till att särbehandlingen passerade i stort sett obemärkt.

I april redovisades resultatet av utlänningsräkningen. Under den vecka i februari som

räkningen genomförts vistades 23 722 utlänningar i landet, därav 5 973 tyskar, 4 360 finländare, 3 510 norrmän, 2 560 danskar och 2 207 medborgare i USA. Av utlänningarna beräknades 3420 vara judar, därav 2 143 bland tyskarna.

Utlänningsräkningen tycks ha haft avsedd effekt. Antalet utlänningar i Sverige var färre än vad många trott och debatten om en pågående flyktinginvasion avtog under våren. Samtidigt minskade antalet ansökningar om inresa, möjligen som en följd av ökad kunskap om svenska myndigheters restriktiva inställning. Några månader senare bröt kriget ut och fokus flyttades från flyktingar till andra in- och utrikespolitiska problem.

Källor: SOU 1935:52. I anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena. Sakunnigutredning.

Ola Larsmo: Djävulssonaten. Stockholm 2007

Göran Leth: "Kristallnatten" i svenska dagstidningar. Forum för levande historia, Stockholm 2005.

Karin Kvist Geverts: Ett främmande element i nationen. Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord. Uppsala universitet 2008.

Klas Åmark: Att bo granne med ondskan. Stockholm 2016

Kerstin Hellner: De landsflyktiga och Sverige. Stockholm 1952

Pär Frohnert: Swedish Refugee Relief NGO:s in the shadow of Nazi Germany. Journal of Migration history nr 5/2019.

Torbjörn Persson: Den svenska rädslan för judisk massinvandring. Svenska tidningars reaktioner på utlänningsräkningen 10–17 februari 1939. Historiska institutionen, Uppsala universitet 2005.

Nordisk familjebok. Månadskronika mars 1939. Project Runeberg.

6. En xenofob vid Socialstyrelsen

Historikern Karin Kvist Geverts doktorsavhandling från 2008 heter "Ett främmande element i nationen". Titeln syftar på den före och under andra världskriget utbredda uppfattningen att judar var opålitliga, omöjliga att assimilera och en börda för samhället.

Enligt Karin Kvist Geverts var det inte rumsrent bland svenska myndighetspersoner att öppet torgföra antisemitiska åsikter. Men det fanns, anser hon, ett "antisemitiskt bakgrundsbrus" som tillhörde vardagen i 1930-talets Sverige. "I samtiden verkar det /.../ ha funnits en inställning där det inte var accepterat att vara uttalat antisemitisk men där det var "normalt" att ha en del antipatier gentemot judar", skriver hon.

Ett av det tydligaste exemplen på detta handlar om Robert Paulson, som före och under kriget var chef för kontrollavdelningen vid Socialstyrelsens utlänningsbyrå. Paulson hade en nyckelpost vid myndigheten, som hanterade ansökningar om uppehålls- och

arbetstillstånd. Paulson var ansvarig för myndighetens register över utlänningar i Sverige.

Robert Paulson häktades i januari 1945 och blev under våren åtalad för spioneri. Han misstänktes ha lämnat ut upplysningar om ett 90-tal flyktingar från Norge, Danmark, Polen och Tyskland samt kompletta förteckningar över personalen på USA:s, Storbritanniens och Sovjetunionens ambassader i Stockholm. Mottagare av informationen var en vän till Paulson som i sin tur arbetade på uppdrag av tyska legationen i Stockholm. Dessutom hade Paulson besvarat ett stort antal frågor om utlänningar som ställts direkt till honom av legationen.

Robert Paulson

Att en hög tjänsteman som hanterat känsliga uppgifter om utlänningar och flyktingar kunde ha gjort sig skyldig till spioneri var förstås en skandal. Vid sidan av den rättsliga prövningen tillsatte regeringen snabbt en kommission, som skulle utreda om Paulson ställt till ytterligare skada, utöver vad som framkommit i samband med åtalet.

De besvärande omständigheterna slutade nämligen inte med spionåtalet. I direktiven till kommissionen tog ansvariga statsrådet Tage Erlander upp att det "gjorts gällande att Paulson haft en politisk inställning som gjort honom ovänligt sinnad mot stora grupper flyktingar samt att detta borde ha varit känt av dem, vilka ägt möjlighet att följa Paulsons verksamhet i tjänsten." Alltså: Paulson hade haft en nyckelbefattning som rörde utlänningars och flyktingars möjligheter att vistas i Sverige, samtidigt som han påstods vara fientligt inställd till dessa. Varför hade detta fått pågå?

Robert Paulson nekade till det mesta han anklagades för, men dömdes i Stockholms rådhusrätt till straffarbete i ett år och tio månader. Han förklarades vidare avsatt från sin tjänst. Målet överklagades ända upp till Högsta domstolen och avgjordes först våren 1947. Påföljden blev till slut straffarbete i nio månader för delaktighet i olovlig underrättelseverksamhet, tjänstefel och obehörigt innehav av skjutvapen.

Sandler-kommissionen, ledd av den socialdemokratiska tidigare statsministern Rickard Sandler, arbetade parallellt med den pågående rättsprocessen. Kommissionen släppte ifrån sig tre betänkanden, varav två tog upp behandlingen av flyktingar före och under kriget samt ett granskade säkerhetstjänstens verksamhet.

Den ambitiösa utredning som kommissionen genomförde får nog delvis ses som ett uttryck för svenska politikernas dåliga samvete efter kriget. Innan krigslyckan vände hade vi ju varit eftergivna mot Tyskland på en rad områden. Tyskland fick vår järnmalm, tyska tågtransporter genom Sverige tilläts, tidningar som kritiserade tysk politik censurerades och vi hade varit snåla när det gällde att ta emot flyktingar, åtminstone under de första krigsåren. Sverige hade lyckats hålla sig utanför kriget, men på ett föga hedervärt sätt.

Nu skulle varenda sten vändas, åtminstone beträffande flyktingarna. Kommissionen konstaterade att mängder av klagomål riktats mot bemötandet av flyktingar, att behandlingen uppfattats som godtycklig och felaktig samt att dokument oförklarligt försvunnit och eventuellt lämnats ut till tyska myndigheter.

Detta skulle kommissionen granska, men man valde att börja med Robert Paulson. Vem var han?

Född 1886 i Helsingborg, folkskola, uppväxt i fosterhem. Från 1906 stamanställd och underbefäl vid Kungl. Livgardet till häst, K1. 1910 sökte han anställning vid Stockholmspolisen, men fick ingen sådan. Istället användes han i samförstånd mellan generalstaben och polisledningen för spaningsuppdrag riktade mot personer som misstänktes vistas illegalt i landet.

Vid krigsutbrottet 1914 upprättade militären en polisbyrå i syfte att övervaka utlänningar. Paulson fick anställning, han ska bland annat ha skuggat främmande makters agenter men arbetade även med registrering av utlänningar.

Under inbördeskriget i Finland 1918 deltog Paulson som frivillig på den vita sidan. Återkommen från Finland blev han på nytt knuten till generalstabens underrättelseavdelning. I samband med en omorganisation 1925 avslutades Paulsons anställning. Istället startade han en detektivbyrå tillsammans med en kollega.

1933 blev befattningen som förståndare vid polisbyrån ledig. Paulson sökte tjänsten och fick den, trots att han saknade polisutbildning. Han ansågs ha visat sin lämplighet på andra sätt, bland annat som spanare. Utöver föreståndaren bestod personalen vid polisbyrån av 16 biträden, samtliga kvinnor.

I samband med tillkomsten av 1937 års utlänningslag flyttades polisbyrån till Socialstyrelsen. Paulson fick följa med, han blev chef för kontrollavdelningen inom den nybildade utlänningsbyrån.

Det var Paulsons ansvar att se till att utlänningar som befann sig i Sverige fördes in i kontrollavdelningens register och att villkoren för vistelsen inte överskreds. Han skulle dessutom vara utlänningsbyråns förbindelselänk med polisen samt kom att ha täta kontakter med UD, passkontrollerna, säkerhetstjänsten och försvarsstaben.

I socialstyrelsens hemliga arkiv som förvaras i Riksarkivet finns exempel på hur samverkan mellan utlänningsbyrån och polisen kunde se ut. Några gånger i månaden under flera års tid sände utlänningsbyrån information till lokala polismyndigheter i Skåne om personer som berövats sitt tyska medborgarskap. Uppgifter om sådana personer offentliggjordes på listor i tidningen Deutscher Reichsanzeiger. Listorna klipptes ut i Stockholm och vidarebefordrades som "förtrolig information" till polischefer i Malmö, Helsingborg och Trelleborg - orter där flyktingar från Tyskland kunde förväntas dyka upp. Försändelserna från 1938-40 är i nästan samtliga fall undertecknade av Robert Paulson.

Den första av de 359 listorna publicerades i augusti 1933 och den sista i april 1945. Sammanlagt 39 000 tyskar förklarades som statslösa. Det handlade om politiker och fackföreningsmän, författare, journalister, skådespelare och konstnärer. På lista nummer två, offentliggjord i mars 1934, märks socialdemokraten Karl Otto Halfter (se avsnittet om Klockarsvedja). På samma lista finns fysikern Albert Einstein.

Med Nürnberglagarna från 1935 förlorade de tyska judarna de flesta av sina medborgerliga rättigheter. De fick inte längre vara "riksmedborgare", de reducerades till "undersåtar".

Varför skulle polischefer i Sydsverige informeras om tyskar som fråntagits sitt medborgarskap och/eller berövats sina medborgerliga rättigheter? Det räcker kanske med att påminna om regeringens så kallade septemberkungörelse från 1938, där det klargjordes att en utlänning som kom till Sverige kunde avvisas, om det fanns skäl att anta att han lämnat sitt hemland för gott.

Åter till Robert Paulson. Sandler-kommissionen ägnade en hel del möda åt att utreda Paulsons påstådda främlingsfientlighet och om detta påverkat hans tjänsteutövning. Flera av hans kollegor på Socialstyrelsen hävdade i intervjuer med kommissionen att de bedömde Paulson som en varm vän av Finland (där han gjort krigstjänst) men att han i övrigt var avogt inställd till utlänningar, särskilt judar. Paulson ska ha framfört att judar tillhörde en lägre ras som inte borde släppas in i landet.

Dessutom fanns synpunkter på Paulsons uppträdande. Han ansågs använda ett grovt språk och ha ett bryskt och burdust sätt, vilket fick flyktingar som besökte myndigheten att känna sig illa bemötta. En kollega jämförde Paulson med "en relativt oborstad poliskonstapel".

Kommissionen redovisar dessutom ett stort antal fall där flyktingar eller andra som i tjänsten haft beröring med Paulson framför liknande klagomål. Paulson bemötte kritiken ungefär som han gjort under rättsprocessen: Han förnekade, mindes inte, slätade över och slingrade sig.

Robert Paulson var inte ensam om att som hög tjänsteman företräda främlingsfientliga och/eller antisemitiska åsikter. Han var inte heller ensam om att försöka backa från ståndpunkter som intagits innan den politiska konjunkturen vände. Men Paulson blev på sätt och vis en syndabock när hans aktiviteter ledde till åtal och inte kunde sopas under mattan. Han var dessutom tacksam som måltavla - en udda figur med låg utbildning i en värld av akademiker.

Sandler-kommissionen avslutar ett av sina betänkanden med att summera Paulsons insatser vid Socialstyrelsens utlänningsbyrå och den skada han eventuellt orsakat.

Kommissionen konstaterar att Paulson tidigt visat duglighet som polis och att det är detta, inte hans utbildning, som lett fram till en befattningsomfattning som han i viktiga avseenden saknade kompetens för. Detta är "ägnat att väcka viss förvåning", skriver kommissionen, med en udd riktad mot hans chefer, som tyckt att Paulson var lämplig för jobbet.

Paulsons bristande utbildning låg honom i fatet på flera sätt. Han hade svårt att uttrycka sig i skrift. Efter en fadäs med ett brev till en landshövding försågs Paulson med en "rättsbildad sekreterare" som fick granska de skrivelser han sände ut.

Enligt kommissionen präglades Paulsons världsbild av hans "profinska och antikommunistiska inställning". I övrigt tycks han "ha utmärkts av en mindre vänlig inställning mot utlänningar som under kriget sökte sig hit som flyktingar. Han synes ha betraktat dem i stort såsom en belastning för landet, vilken föranledde besvär och otrevnad ej minst för den myndighet, i vilken han var satt att verka."

Kommissionen har inte funnit belägg för att Paulson varit nazist. I fråga om antisemitism vill kommissionen inte helt sätta ned foten. Paulsons kollegor på myndigheten har uppfattat att han inte "hyste sympati för judar". Men kommissionen framhåller också att vad "några tjänstemän uttalat synes onekligen giva stöd för mera långtgående slutsatser i denna del."

Kommissionen har intrycket att "Paulson gentemot utlänningar, som besökt honom, kunnat tillåta sig plumpa och kränkande uttryckssätt och göra sig skyldig till ett bryskt och ovänligt uppträdande."

"Att detta kunnat få passera har varit synnerligen beklagligt, ej minst därför att de berörda utlänningarna med sin sannolikt ofta överdrivna uppfattning om Paulsons roll och betydelse kunna ha tagit hans uppträdande såsom betecknande för den svenska myndighet, som haft flyktingarnas väl och ve i sina händer", skriver kommissionen.

I sin tjänst skulle Paulson utgöra ett stöd för övriga tjänstemän på myndigheten. Han hade inte behörighet att själv fatta beslut i utlänningsärenden. Enligt kommissionen tycks Paulson dock ofta ha agerat på eget bevåg och därmed gått bakom ryggen på sina chefer. "Paulson /har/ i överensstämmelse med sin aktiva och något självrådiga och tilltagsna läggning varit i ej obetydlig grad verksam utanför de rāmärken som enligt uttalanden av hans chefer markerat gränserna för hans arbetsområde."

Kommissionen påpekar att Paulson tagit sig befogenheter "som ej tillkommit honom" och att han "otvivelaktigt /.../ haft en viss faktisk inverkan på socialstyrelsens /.../ beslut."

Beträffande Paulsons kontakter med tyska legationen i Stockholm anser kommissionen att frågor därifrån "blivit i alltför stor omfattning besvarade." Frågorna har huvudsakligen gällt tyska och före detta tyska medborgares, bland dem politiska flyktingars, adresser. "Någon kontroll över det sätt på vilket Paulson handhaft sin ifrågavarande uppgift synes ej ha utövats. Ej heller ha några bestämda direktiv förelegat", skriver kommissionen.

Sammanfattningsvis anser kommissionen att "Paulsons tjänsteutövning /.../ icke varit på önskvärt sätt övervakad av hans överordnade, vilket medfört för förtroendet till utlänningsmyndigheterna beklagliga konsekvenser" samt att "Paulsons /.../ för flyktingars behandling betydelsefulla tjänsteutövning /.../ givit anledning till anmärkning."

I juni 1946, några månader före sin död, uttalade sig statsminister Per Albin Hansson i riksdagen om fallet Robert Paulson: "Det finns ingen anledning att bestrida eller försöka skyla över att här påvisats en rad misstag, åtgärder som när man nu ser dem efteråt skulle önska vidtagna på annat sätt och många gånger i annan anda".

Källor:

Sandler-kommissionens betänkande, del I. SOU 1946:36. Stockholm 1946
Karin Kvist Geverts, Ett främmande element i nationen. Uppsala 2008

Riksarkivet: Socialstyrelsen, hemliga arkivet, utlänningsärenden, volym E7:1. Skrivelser rörande förteckningar över personer som fränkänts sitt tyska medborgarskap 1938-40. Dagens Nyheters tidningsarkiv

Slutsatser

Jag har efter bästa förmåga försökt besvara de frågor jag ställde i början av detta projektarbete. I kapitel 3 har jag utrett hur det kom sig att det landstingsdrivna skyddshemmet hyrdes ut som förläggning för landsflyktiga tyska socialdemokrater.

Jag har också ett svar på frågan varför förläggningen avvecklades efter bara nio månader (kapitel 4). Här hade jag dock velat komma längre. Jag förstår fortfarande inte fullt ut vad som orsakade konflikterna i flyktinggruppen och vad som egentligen hände. Tiden har inte medgett ytterligare djupdykningar i detta ämne.

Frågan om den allmänna inställningen till flyktingar har jag behandlat i kapitel 5. Det fanns ett motstånd mot att släppa in flyktingar i landet, dels av arbetsmarknadsskäl, dels av direkt obehagliga skäl som hade med rasism att göra.

Frågan om myndigheternas inställning tas upp i kapitel 5, men i synnerhet i kapitel 6. Fallet Robert Paulson är kanske inte representativt, men ändå något av toppen på ett isberg. Historikern Hans Lindberg sammanfattar regeringens och myndigheternas attityd som "präglad av försiktighet och kyligt iakttagande av vad man bedömde som egna nationella intressen". Det är inte svårt att instämma i denna slutsats.

Källa: Hans Lindberg: Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936-1941. Stockholm 1973.